

ԿՐԿՆԱՍԵՌՈՒԹՅԱՆ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ-ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԸ

ՅՈՒՐԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ*

Երևանի պետական համալսարան

Հայ լեզվաբանության մեջ հաճախ է անդրադարձ եղել բայ խոսքի մասի համակարգում սեռային տեղաշարժերի և կրկնասեռության խնդրին: Քննվել ու քննարկվել են երևույթի պատմական զարգացման հիմնահարցերը, փորձեր են արվել դասակարգելու ձևավորման ու զարգացման ուղղությունները՝ հաճախ ընդլայնելով կամ նեղացնելով հասկացության բովանդակությունն ու ձևավորման հնարավորությունները: Հարցի վերաբերյալ իրապես ստեղծվել է հարուստ գրականություն: Սակայն տակավին տարակարծություններ կան ոչ միայն արդեն իսկ հաճախ քննարկված հարցերի, այլև բայասեռի քերականական կարգի ենթակարգերի տարատեսակ դրսևորումների, դրանց փոխհարաբերության, ձևաբանական և շարահյուսական մակարդակներում կրկնասեռության արտահայտության յուրահատկությունների նմի վերաբերյալ: Մեր հոդվածը վերաբերում է սեռային տեղաշարժերի և կրկնասեռության ձևավորման հիմունքներին. հարցը ուսումնասիրվում է համաժամանակյա, մասամբ՝ տարժամանակյա հայեցակետերով: Ըստ առաջացման հիմունքների՝ առանձնացվում են կրկնասեռության երեք տարատեսակ՝ *իմաստային կրկնասեռություն, խնդրառական կրկնասեռություն և գործառական կրկնասեռություն*: Հատուկ անդրադարձ է կատարվում «կրկնասեռություն» հասկացության սահմանների ճշգրտմանը, և առանձնացվում են ենթակարգային հարաբերության այն դրսևորումները (գործողության ներքին խնդրառություն, բառի եզակի փոխաբերական գործածություն, համանունություն են), որոնք առնչակից են, բայց չեն նույնանում կամ չպետք է նույնացվեն կրկնասեռության հետ:

* **Յուրի Ավետիսյան** – բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ հայոց լեզվի ամբիոնի վարիչ

Юрий Аветисян – доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой армянского языка ЕГУ

Yuri Avetisyan – Sc. D. in Philology, Professor, Head of YSU Chair of Armenian Language

Էլ. փոստ՝ yuriavetisyan@ysu.am. ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-7475-8161>.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 07.06.2024

Գրախոսվել է՝ 11.06.2024

Հաստատվել է՝ 14.06.2024

© The Author(s) 2024

Բանալի բառեր — սեռային տեղաշարժեր, կրկնասեռություն, բառիմաստ, իմաստափոխական կրկնասեռություն, խնդրառական կրկնասեռություն, գործառական կրկնասեռություն, գործողության ներքին խնդրառություն, փոխաբերություն, համանունություն, լծորդության փոփոխություն

Սեռային տեղաշարժեր: Դրանք կատարվում են լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում: Հին շրջանից փոխանցված բազմաթիվ բայեր ունեցել են սեռային տեղաշարժեր: Հիմնական պատճառներից մեկը **բառիմաստի փոփոխությունն է կամ բառիմաստի մեջ նրբիմաստային տեղաշարժերը**, որոնք իրենց հերթին առաջ են բերել խնդրառական փոփոխություններ: Օրինակ՝ **կանգնել** բայը գրաբարում նշանակել է «հաստատել», «կանգուն դարձնել», «կառուցանել», «կանգուն կացուցանել» և ունեցել է ներգործական սեռի նշանակություն («կանգնել զգլորեալս», կանգնել վրաններ, շենքեր), միայն **ի** լծորդությամբ (կանգնի) գործածվում էր «հանդարտի», «հանդարտեալ եկաց» իմաստներով, որ նրան տալիս է չեզոք սեռի նշանակություն («Յստակեալ կանգնեցաւ ջուրն»)¹: Առաջին՝ ներգործական սեռի իմաստները անհետացել են. բառը այսօր գործածվում է միայն չեզոք սեռի նշանակությամբ՝ «Ժողովուրդը աննահանջ **կանգնեց**՝ պաշտպանելու համար իր հայրենի հողը», «Երեխան աթոռին **կանգնեց**»: **Կատակել** բառի գրաբարյան «հեզնել, ծաղրել» իմաստները («Կատակէին և ծաղր առնէին զմարգարէս նորս») այսօր հնացած են. մնացել է միայն չեզոք սեռին բնորոշ «կատակներ անել, զվարճանալ» իմաստը՝ «Նա շատ է կատակում, երբ տրամադրություն ունի»: **Ծագել** ներգործական սեռի բայի «ցայտել, ձգել ի դուրս», «երևցուցանել» իմաստները այսօր խամրել են («Ծագեա՛ գողորմութիւնս քո»), պահպանվել են բայի (ծագեմ/ծագիմ)՝ «ծայր տալ», «երևիլ», «ելանել, փայլել» չեզոք սեռին հատուկ իմաստները. «Ծագե արեգակն»: Այդպես նաև՝ **աշակերտել-կրթել (նր)/մեկի մոտ սովորել հետևորդ դառնալ(չբ), բարբախել-բախել, խփել (նր)/պարբերաբար կծկվել (չբ), գաղթել-փտարել (նր)/տեղահան լինել (չբ), կանխել-կանուխ վեր կենալ (չբ)/կանխարգելել (նր), բարգավաճել-առաջացնել (նր)/շենանալ (չբ), ծափահարել-ողջունել (նր)/ծափ տալ (չբ), բողբոջել-ձեզնել (նր)/բողբոջ արձակել (չբ), որոտալ-հնչեցնել (նր)/որոտի ձայն հանել (չբ) են:**

Բառիմաստի փոփոխությամբ պայմանավորված սեռային տեղաշարժերը ակտիվ են նաև մեր օրերում: Այսպես. **կայանել** բայը «Կայան գտնել, օթևանել, կանգ առնել, մնալ» բառարանային իմաստներով² չեզոք սեռի է («Վրացիները, ոչնչացնելով Տփղիսում **կայանող** զորքը, կարող էին գալ միանալ»), իսկ նոր ձեռք բերած «կանգնեցնել, տեղավորել» իմաստներով ներգործական է («Ոստիկանները երբեմն **մեքենաները կայանում** են խախտումներով», «Մեքենան

¹ Քննարկվող բառերի գրաբարյան իմաստները վերցված են «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» բառարանից, հ. 1-4, Եր., 1979-1981:

² Տե՛ս «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան», հ. 3, Եր., 1974:

կայանեցի բառում)։ Կամ՝ ըստ բառարանային տվյալների՝ կրակել բայը առաջին իմաստով նշանակում է «...կրակոց կատարել, գնդակ՝ արկ արձակել»³, այսինքն՝ չեզոք սեռի է (կրակել դիրքերի վրա, կրակել մարդկանց վրա, կրակել պատուհանին են) (թեև ըստ բառարանային նշումի՝ ներգործական է), իսկ խոսակցականում նշանակում է «Հրագնեով սպանել»։ այս երկրորդ սպանել իմաստով բայը ներգործական է (կրակել անցորդներին, կրակել Պետրոսին, կրակեց գերեվարվածներին) և որպես այդպիսին՝ տարածվում է արդի գրական լեզվում։

Արդի հայերենում սեռային տեղաշարժերը կատարվում են նաև **խնդրառական տեղաշարժերի հիման վրա**։ Խնդրառական փոփոխությունների մի զգալի մասը, ինչպես ասվեց, պայմանավորված է բայի բառական իմաստի փոփոխություններից բխող սեռային տեղաշարժերով։ Բայց ակնհայտ է նաև, որ մի շարք դեպքերում գործ ունենք հակառակ երևույթի հետ, այսինքն՝ խնդրառական փոփոխություններն իրենք են առաջ բերում սեռային տեղաշարժեր։ Այսպես, եթե **կանգնել, բարսխել, բարգավաճել, գաղթել, խոչընդոտել, ձեռնարկել, գերազանցել, կրակել** և նման բազմաթիվ բայերի սեռային տեղաշարժը, հետևավաբար և խնդրառական փոփոխությունը թելադրվում է բայի բառական իմաստի փոփոխությամբ, ապա **կարոտել, բավարարել, դավաճանել, հսկել, խթանել** և նման մի շարք բայերի խնդրառական հատկության փոփոխությունը, կարծում ենք, այլ շարժառիթներ ունի և կարող է բացատրվել այլ գործոններով, ինչպես, օրինակ, քերականական ուղիղ ձևերին նախապատվություն տալը, արտասանական էներգիայի տնտեսումը, սխալ ձևերի տարածվածությունը (խնդրառական ուղիղ ձևերը ավելի դյուրին են արտասանվում և երբեմն խոսակցական լեզվում դառնում են ավելի գործածական, ինչպես, ասենք, բացարձակ անորոշի պարագայում է՝ **ձգտում է հասնել**, փոխ.՝ **հասնելու, հարկ կա փոխել**, փոխ.՝ **փոխելու, նպատակ ունի մասնակցել**, փոխ.՝ **մասնակցելու** ևն։

Խնդրառական տեղաշարժերի հիմք կարող է դառնալ քննարկվող բայերի ցույց տված գործողության բնույթի փոփոխությունը, որի «հետևանքով» այդ բայերը քերականական նմանակությամբ ընդունում են ոչ միայն հանգման խնդիր, այլև դրան գուգահեռ՝ նաև ուղիղ խնդիր, որը ի վերջո հանգեցնում է **չեզոք սեռ>ներգործական սեռ** տեղաշարժի, օրինակ՝ **կարոտել հայրենիքին – հայրենիքը, խթանել առաջընթացին – առաջընթացը, ավստսալ/ավստսել տա-**

³ Նույն տեղում։

⁴ Վերջին շրջանում լայն տարածում է գտնում չեզոք սեռի բայերի՝ անորոշ դերբայի ուղիղ ձևով խնդրառությունը՝ փոխանակ թեքված ձևերի։ Օրինակ՝ *ձգտել հաջողության հասնելու-հասնել, նպատակ ունի աշխատելու – աշխատել, իրավունք ունի չհամաձայնելու – չհամաձայնել, հրաժարվել հանդիպելուց – հանդիպել, խանգարել աշխատելուն – աշխատել, դրդել կատարելու – կատարել, հարկ կա փոխելու – փոխել*։ Ուղիղ ձևով այսօրինակ խնդրառությանը երբեմն տալիս են **բացարձակ անորոշ/աներևույթ** անվանումը (տե՛ս **Լ. Թեյան**, «Բացարձակ աներևույթի» գնահատման շուրջ/Արդի հայերենի քերականության հարցեր, Եր., 2016, էջ 23-43)։

րինների համար – տարիները, **ունկնդրել** ձայնին – ձայնը, **բավարարել** պահանջներին – պահանջները, **գրոհել** դիրքերի վրա – դիրքերը, **դավաճանել** հայրենիքին – հայրենիքը, **դավանել** սկզբունքի – սկզբունք, **հսկել** աշխատանքին – աշխատանքը, **հսկել** շրջապատի վրա-շրջապատը, **սպասարկել** շահերին – սպասարկել շահերը:

Հակառակ ուղղվածությամբ (**ներգործական սեռ**>**չեզոք սեռ**) տեղաշարժերը անհամեմատ քիչ են. **բարգավաճել**, **բարբախել**, **կանխել**, **գաղթել**, **ծառայել**, **ապավինել**, **փայլել**, **սահել** բայերը, որոնք գրաբարում գուցահեռ նաև ներգործական սեռի էին⁵, արդի հայերենում փոխել են իրենց սեռը՝ վերածվելով չեզոք սեռի բայերի: Գործընթացը շարունակվում է նաև մեր օրերում: Հետաքրքիր զարգացում ունեցավ, օրինակ, **կախել** բայը. նախկին՝ «մի բան մի ծայրից ամրացնել մի կետի» («Նկարը **կախեց** պատից») և մյուս՝ հինգից ավելի իմաստներին, որոնց հատուկ է անցողականությունը, այդ բայը վերջին շրջանում հավելեց նոր բառիմաստ՝ «դադարել աշխատելուց», «ինչ-որ ժամանակաչափով անընդունակ լինել գործելու», որով ձեռք բերեց նաև չեզոք սեռի նշանակություն, ինչպես՝ «Համակարգիչը **կախել** է պիտի սպասենք»;⁶ «Հեռախոսս չի աշխատում. **կախեց**»:

Հայ քերականագիտության մեջ նկատվել է, որ ժամանակակից հայերենում կան մի շարք բայեր, որոնք արտահայտում են տեղափոխության, շարժման պարագայական ուղղվածության գաղափար: Այդպիսի բայերից են՝ **քայլել**, **անցնել**, **բարձրանալ**, **մագլցել**, **մտնել** ևն: Մրանք չեզոք սեռի են, բայց խոսքի մեջ երբեմն ներգործականի տպավորություն են թողնում՝ հանդես գալով ուղղական/հայցական հոլովի հետ, ինչպես՝ **անցնել ուղին/փողոցը/կամուրջը/գետը**, **մագլցել սարը/ժայռերը**, **բարձրանալ ծառը/բլուրը/երկինք**, **առուն թռչել**, **ճանապարհ գնալ**, **մտանք փետրվար ամիսը**, **քայլի ը քեզ բաժին ընկած ճանապարհը**: Այս կառույցներում ուղղական/հայցական հոլովով հանդես եկած բառաձևերը իրենց բառական նշանակությամբ հիմնականում արտահայտում են տարածական կամ ժամանակային իմաստ. «...Դրանք որոշ դեպքերում խնդրի, որոշ դեպքերում՝ պարագայի մոտեցող անդամներ են, յուրահատուկ կիրառությամբ մի տեսակ խնդիր-պարագաներ են: Նման բոլոր դեպքերում մի բան պարզ է, որ մատնացույց արված բառերը չեզոք սեռի են, և նրանց մատնանշված կիրառությունները սեռային անցումներ չեն»⁶:

Կրկնասեռություն: Կան բայեր, որոնք գործածվում են տարբեր սեռերի նշանակությամբ: Դրանք կոչվում են **կրկնասեռ բայեր**, իսկ երևույթը՝ **կրկնասեռություն**⁷: Կրկնասեռությունը պայմանավորված է մի քանի հիմնական գործոններով, որոնք սերտորեն կապված են սեռային տեղաշարժերի հետ.

⁵ Տե՛ս Ս. Մալխասեանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 1-4, Եր., 2010:

⁶ Ա. Աբրահամյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, գիրք առաջին, Եր., 1962, էջ 696:

⁷ Այս տերմինը **կրկնասեռություն**, առաջին անգամ գործածել է Ա. Աբրահամյանը: Այլ հեղինակներ երևույթը անվանում են **երկսեռություն**, իսկ այդպիսի հատկություն ունեցող բայերը՝ **երկսեռ բայեր** (տե՛ս Ա. Մուրվալյան, Հայոց լեզվի դարձվածաբանություն և բայակազմություն, Եր., 1959, էջ 241-

ա) Իմաստափոխական կրկնաստեռություն. Բայի իմաստափոխության հիմունքով առաջացած կրկնաստեռություն: Լեզվի զարգացման ընթացքում, ինչպես տեսանք, բառի բառական իմաստի փոփոխությունը երբեմն առաջ է բերում նաև քերականական-սեռային իմաստի փոփոխություն: Այս հիմունքով ներգործական և չեզոք սեռերի համատեղումով հանդես են գալիս մի շարք բազմիմաստ բառեր: Օրինակ՝ **աշխատել** բառի բառարանային հինգ իմաստներից (ֆիզիկական և մտավոր աշխատանք կատարել, շարժվել, պաշտոնավարել ևն) մեկը (վաստակել՝ ձեռք բերել՝ վաստակ ստանալ) ժամանակակից հայերենում գործադրվում է ներգործական սեռի նշանակությամբ, որը պահանջում է անմիջական կրող առարկա՝ ուղիղ խնդիր, ինչպես՝ «Օրվա **ապրուստը** նա **վաստակում է** մեծ դժվարությամբ»: Մյուս իմաստներով՝ **աշխատել**-ը չեզոք սեռի բայ է, ինչպես՝ «Երկար ժամանակ է՝ **աշխատում է** ԵՊՀ-ում»; «Նախարարի պաշտոնում **աշխատեց** ընդամենը մի քանի ամիս»:

Սովորել-ը «յուրացնել» իմաստով ներգործական է (Սովորում է դասը), իսկ «ուսանել, կրթվել» և «վարժվել, ընտելանալ» իմաստներով՝ չեզոք (**Սովորում է** արտերկրում; Շունը վերջապես **սովորեց** տիրոջը; Շատ արագ **սովորեցինք** այդ միջավայրին): Նմանապես՝

- **Ապրել**-1. Բնակվել - *Ապրում է Երևանում*: 2. Զգալ, վերապրել, ունենալ - *Ապրեց երջանիկ կյանք ու լավ օրեր*:

- **Անցնել**-1. Գնալ, հեռանալ - *Անցան ձախորդ օրերը*: 2. Սովորել, ուսանել - *Այդ թեման դեռ չենք անցել*:

- **Լսել**-1. Ունկնդրել - *Լսել երաժշտություն*: 2. Հնազանդվել - *Պետք է լսել մեծերին*:

- **Նայել**-1. Հայացքը հառել - *Նայել նկարին*: 2. Խնամել - *Նայել հիվանդին*: 3. Կարդալ-*նայել օրվա թերթերը*:

- **Վայելել**-1. Ըմբռնել - *Վայելել կյանքը*: 2. Հարմարել, պատշաճել - *Այդ խոսքերը քեզ չեն վայելում*:

Կամ՝ «**Թագավորել** երկար տարիներ» (չբ) և «**Թագավորել** զարունները» (նբ); «**Քամին է խաղում** թփերում» (չբ) և «**Խաղալ** ֆուտբոլ» (նբ); «Անհույս **ողբում էր**» (չբ) և «**Ողբում է** իր ցավն ու կորուստները» (նբ); «**Ծաղկեցին** ծառերը» (չբ) և «Գիրքը **ծաղկել է**» (նբ); «**Սպասեց** մինչև ուշ գիշեր» (չբ) և «Էլ ի՞նչ ես **սպասում** նրանից» (նբ); «Ինձնից **բռնեցեք**, խորտակված մարդիկ» (չբ) «Միրում էր **ձուկ բռնել**» (նբ):

Իմաստափոխական կրկնաստեռության հետ չպետք է շփոթել **համանունների** սեռային տարբերությունները: Հասկանալի է, որ դրանք տարբեր բառեր են՝ տարբեր սեռերով: Այսպես՝ **հարել** բառը (*հարվածել, մերսել, հալեցնել* ևն) իր բոլոր 8 իմաստներով ներգործական սեռի է (կոշիկը **հարեց** ոտքը, **հարել** ձու/խնոցի/հարիսա), իսկ դրա **հարել** (<յարել) համանունը առաջին երկու իմաստներով

244): Կարծում ենք՝ շատ ավելի հաջող են **կրկնաստեռություն** և **կրկնասեռ բայեր** տերմինները:

(կցել, կպցնել, կողքին դնել, ավելացնել) ներգործական է (...Ասաց նա և անմիջապես **հարեց**. Ես հետևանքի համար պատասխանատու չեմ; Մուտը ստին **հարեց**), մյուս երեք իմաստներով (ուղղության՝ տեսության՝ շարժման կողմնակից դառնալ, մոտենալ/նմանվել, միանալ)՝ չեզոք (Շատերն են **հարում** այդ շարժմանը): Մրանց չհամընկնող սեռային նշանակությունները (**հարել**-հարվածել, **հարել**-մոտենալ, միանալ) չեն կարող կրկնասեռություն համարվել: Երկրորդ **հարել** (յարել) բայը, առանձին վերցրած, կրկնասեռ է: **Մեկնել** (ուղևորվել, ճամփա ընկնել) բայը չեզոք սեռի է (Մեկնեց Եվրոպա), իսկ համանուն **մեկնել** բազմիմաստ բառը (1. Պարզել, կարկառել, երկարել: 2. Միտքը՝ գրվածքը մեկնաբանել, բացատրել) ներգործական սեռի է: Այստեղ կրկնասեռություն չկա: (Արդի արևելահայերենի բացատրական բառարանները **մեկնել**-ը տալիս են որպես բազմիմաստ բառ. այդ տվյալներով՝ բայը պետք է համարվեր կրկնասեռ):

Երբեմն ներգործական սեռի բայերը նախադասության մեջ չեն ունենում ուղիղ խնդիր: Այս դեպքում դրանք ցույց են տալիս ընդհանրական գործողություն և, իհարկե, չեն դադարում ներգործական սեռի բայ լինելուց: Օրինակ՝ «Ես լավ եմ սովորում», «Հաճախակի եմ կարդում», «Երեք օր է՝ չի տեսնում»:

Բայասեռին վերաբերող առանձին նորագույն աշխատանքներում անհարկի զարգացում են այն տեսակետը, որ այսպիսի կիրառություններում ներգործական սեռի բայերը հանդես են գալիս որպես չեզոք սեռի բայեր (իբրև թե առկա է կրկնասեռություն), ինչպես՝ *քարոզ կարդալ(նք) և քիչ կարդալ(չք), նվագել կիթառ(նք) և անվերջ նվագել(չք), գուր ես կրկնում(չք) և անունս ես կրկնում(նք), առողջ այջում տեսնել(չք) և ողջ աշխարհը տեսնել(նք)* և այսպես շարունակ⁸: Այս տրամաբանությամբ՝ ի վերջո ստացվում է այնպես, որ գործնականում բոլոր ներգործական սեռի բայերը նաև չեզոք սեռի են, քանի որ դրանք սկզբունքորեն կարող են գործածվել այսպիսի ընդհանրական նշանակությամբ՝ չունենալով անմիջաբար կրող առարկա, ինչպես՝ *լավ – գրել/նկարել/երգել/տեսնել/կառուցել/պատասխանել/խոսեցնել/բարձրացնել* ևն: Պնդումը համոզիչ չէ, քանի որ այս բայերի անցողականության իմաստային հատկանիշը ակնհայտ է (թափահարել/կարդալ/տեսնել—>ի՞նչ(ը)), պարզապես կրող առարկան՝ ուղիղ խնդիրը, այդ կիրառություններում ձևականորեն արտահայտված չէ, որը պատճառ է դառնում բայի ընդհանրական իմաստի ուժեղ դրսևորման: Բոլոր դեպքերում, այս կառույցներում ուղիղ խնդիրը սպասելի է ու ենթադրվում է: Ժամանակակից հայերենում այս գործածությունները «ոչ մի կերպ չի կարելի դիտել իբրև չեզոք սեռի անցման երևույթ»⁹: «Երբ ներգործական բայերը գործածվում են առանց օբյեկտի, իրենց ո՛չ բառային, ո՛չ էլ քերա-

⁸ Տե՛ս **Խ. Բաղիկյան**, Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանություն, Եր. 2010, էջ 142: **Տ. Սաֆարյան**, Հայերենի կրկնասեռ բայերը, Եր., 2013, էջ 56-64:

⁹ **Ս. Աբրահամյան**, Բայը ժամանակակից հայերենում, էջ 699:

կանական նշանակությունը չեն փոխում և, հետևաբար, չեն փոխում նաև իրենց սեռը... ցույց են տալիս գործողություն ընդհանրապես»¹⁰:

բ) Խնդրառական կրկնասեռություն. Խնդրառության փոփոխության հիմունքով առաջացած կրկնասեռություն: Մա հաճախ գուգակցվում է իմաստային հիմունքով փոփոխություններին, որի մասին խոսվել է՝ *կրակել մեկի վրա* և *կրակել մեկին*; *գրռեել դիրքերի վրա* և *գրռեել դիրքերը* ևն¹¹:

Վերը թվարկված վերացական բայերի մասին պետք է իմանալ նաև հետևյալը: Մի շարք դիմավոր բայեր, որոնք թեև հիմնական կիրառություններում նյութական իմաստ ունեն, բայց ստորոգելի հետ գործածվելիս ունենում են վերացական բայի արժեք՝ չեզոք սեռի նշանակությամբ: Այդ գործածությունը պետք է տարբերել դրանց բուն՝ նյութական իմաստով գործածություններից, որոնցում դրանց մի մասը չի գործածվում չեզոք սեռի նշանակությամբ: Օրինակ՝ «Կարճ ժամանակ անց այդ անձնավորությունը *նախարար նշանակվեց*» (չբ (հանգույց)) և «Հանդիպման օր *նշանակվեց* հաջորդ հինգշաբթի» (կբ (պարզ ստ.)); «Նա *հաշվում* էր իր ունեցած գումարը» (նբ (պարզ ստ.)) և «Այդ բոլորը *հաշվեք կորած*. դուք էլ ոչինչ չունեք» (չբ (հանգույց)); «Հեռվում *երևաց* մառախուղի մեջ թաղված քաղաքը» (չբ (պարզ ստ.)) և «Նա ինձ մի պահ *կարճահասակ երևաց*» (չբ (հանգույց)); «Չեմ կարծում, որ նա այդպես արտահայտված լինի. դա քեզ ընդամենը *թվացել է*»; «*Թվաց*, թե հարսանիք է մի...» (չբ (պարզ ստ.)) և «Այդ ամենը ինձ *երազ թվաց*», «Նա ինձ միշտ ազնիվ *մարդ է թվացել*» (չբ (հանգույց)); «*Կարծեցի*՝ սխալվել եմ» (նբ (պարզ ստ.)) և «Մխալվել եմ, որ քեզ ինձ մտերիմ *ընկեր եմ կարծեք*» (չբ (հանգույց)):

Կան չեզոք սեռի բայեր, որոնք փոխաբերաբար գործածվելիս ձեռք են բերում ներգործական սեռի բայերի նշանակություն և ունենում են ուղիղ խնդիր, օրինակ՝ «-*Ոռնացել է* իր վիշտը անկշտում, - *Ոռնացել է* անձուկ իր *տառապանքը*, Անասնական իր *քաղցը...*», «*Մեր են դալլայում* սոխակ ու տատրակ», «-Չանգերը *տազնապ են դողանջում*», «Երբ գուսան Համազասպն է տեղ ման գալիս *ոտանավորներ որոտալու...*»:

Մրանք եզակի, անհատական փոխաբերական կիրառություններ են և չեն փոխում բայերի հիմնական սեռային նշանակությունը: Եվ դարձյալ համոզիչ չէ հակառակ պնդումը, թե՛ «անկախ անհատական-ոճական ու ժամանակա-

¹⁰ Մ. Ասատրյան, Բայի սեռերը ժամանակակից հայերենում, Եր., 1959, էջ 119:

¹¹ Լեզվաբանական գրականության մեջ նշվում են խնդրառական տեղաշարժերը պայմանավորող նաև այլ, այսպես կոչված, մասնակի գործոններ՝ լեզվի տարբերակային ձևերի և օտար լեզուների ազդեցություն, լեզվական միջոցների տնտեսում, սխալակազմություններ և դրանց տարածվածությունը ևն: Այս և այլ ընդհանրական գործոնների հիմքով են բացատրվում, օրինակ, շատ գործածական մի շարք բայերի խնդրառական անցումները վերջին տասնամյակներին՝ կենդանի հարցման արդյունքներով և վիճակագրությամբ (տե՛ս Լ. Մարգարյան, Բայերի սեռային անցումները արդի արևելահայերենում//Բանբեր Երևանի համալսարանի, Եր., 2014, թիվ 3, էջ 45-54):

վոր բնույթից՝ այս բայերի սեռային տեղաշարժը ակնհայտ է, ինչը թույլ է տալիս սրանք ևս դասել կրկնասեռ բայերի կողքին»¹²: Այսպիսի կիրառություններ անընդհատ կարող են ստեղծվել չեզոք սեռի ցանկացած բայով, բայց դա բնավ չի նշանակում, որ փոխվում է բայի սեռը: Համոզիչ են նախորդ լեզվաբանների պնդումները, միայն այն վերապահությամբ, որ դրանք «պատահական» կամ «բացառիկ» կիրառություններ չեն. «Բայերի փոխաբերական կիրառությունները եզակի, **պատահական** բնույթ են կրում և բնականաբար չեն ազդում նրանց հիմնական քերականական սեռային ձևավորման վրա»¹³, և որ դրանք «**բացառիկ** գործածություններ են և բոլորովին էլ չեն փոխում թվարկված բայաձևերի սեռի ընդհանուր հասկացությունը» (*ընդգծումները — Յու. Ա.*). այսպիսի դեպքերում, անկախ որևէ փոփոխությունից, բայը մնում է նույն սեռի¹⁴:

Չեզոք սեռի որոշ բայեր կարող են ունենալ ուղիղ խնդիր, որը ձևավորվում է դրանց արմատական մասով կամ դրա հոմանշային տարբերակով՝ *զարկ զարկել, վազք վազել, պար պարել, նինջը ննջել, կոչ կոչել, կռիվը կռվել, գրույցը գրուցել, ծուխ ծխալ*. «Սոնան մեռավ երեխայի վրա, և **լաց լացեցին** նրա մայրը, բարեկամները», «Դառնաղի **ողը են մորմոքում** գյուղի կանայք»: «Նման դեպքերում բայը իր յուրահատուկ շարունակությունն է գտնում ներքին խնդրի մեջ: Դրանք ևս չեզոք սեռի բայեր են»¹⁵: Սա կոչվում է **գործողության ներքին խնդրառություն**, իսկ այդ կառույցներում առկա ուղիղ խնդիրը՝ **ներքին ուղիղ խնդիր**: Ի դեպ, սա շատ տարածված իրողություն է գրաբարում:

գ) Գործառական կրկնասեռություն. կրավորական սեռի բայերի մի մասը գործածվում է **միայն որպես կրավորական**՝ *առանձնացվել, անհծվել, առաքվել, արհամարհվել, արտադրվել, արտորվել, բերվել, բարձրացվել, բնութագրվել, գծվել, գովաբանվել, գործադրվել, երգվել, ծաղրվել, կալանավորվել, հերքվել, հրավիրվել, սիրվել, ուղարկվել, փայլեցվել* ևն: Մրանց ներգործող խնդիրը սպասվում է կամ ենթադրվում է. «Համակարգիչը **բերվեց** (ո՞ւմ կողմից)», «Կարմիր վարդերը **առանձնացվեցին** (ո՞ւմ կողմից)», «Նախագիծը վաղուց **գծվել է** (ո՞ւմ կողմից): Մյուս մասը կարող է գործածվել և՛ որպես կրավորական, և՛ որպես չեզոք՝ *ազատվել, այրվել, անջատվել, բաժանվել, բացվել, բուժվել, դաստիարակվել, թեքվել, կծկվել, հաստատվել, մարզվել, նեղվել, նկարվել, շարժվել, պատրաստվել, սկսվել, վատվել, քննարկվել, օրորվել* ևն: Մյուս մասը կարող է հանդես գալ և՛ կրավորական, և՛ չեզոք սեռի իմաստներով՝ **նկարահանվել, բացվել, անջատվել, նկարվել, ազատվել, գոհվել, ավարտվել, հպվել, հմայվել, մեկնվել** ևն: Այս դեպքում բառական իմաստը նույնպես կարող է դեր ունենալ. *Լույսը բացվեց (չք) / Դուռը բացվեց քամուց (կք); Կամավոր գրվեց (չք) / Գ-*

¹² **Տ. Մախարյան**, Հայերենի կրկնասեռ բայերը, Եր., 2013, էջ 66:

¹³ «Ժամանակակից հայոց լեզու», հ. 2, Եր., 1974, էջ 306:

¹⁴ Տե՛ս **Հ. Բարսեղյան**, Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն, Եր., 1953, էջ 131:

¹⁵ **Ա. Աբրահամյան**, Բայը ժամանակակից հայերենում, էջ 679:

քավորը **գրվեց** իմ կողմից (կբ); **Մեկնվեց** բազկաթոռին (չբ) / Նարեկացու Մատյանը **մեկնվեց** ուսուցչի կողմից (կբ); Նա շտապ **նկարվեց** (չբ) / Այդ գեղեցիկ բնապատկերը հմտորեն **նկարվեց** վարպետի կողմից (կբ):

Անդրադարձ բայերը առանց ձևային փոփոխություն կրելու կարող են արտահայտել թե՛ կրավորական, թե՛ չեզոք սեռի իմաստ՝ **լվացվել, զարդարվել, սափրվել, սանրվել, հանվել, փոխվել, լվացվել** ևն. *Սպասուհին շտապ լվացվեց*; / *Սպասքը շտապ լվացվեց (սպասուհու կողմից)*: Որոշ լեզվաբաններ (Ա. Աբրահամյան և ուրիշներ) կրավորական-չեզոք սեռային անցումները չեն ներառում կրկնասեռության մեջ այն հիմնավորմամբ, որ դրանք ոչ սկզբնաձևային կազմություններ են. ունեն կրավորական վ մասնիկը: Որոշ քերականություններում նշվում են կրկնասեռության այլ՝ ավելի մասնավոր պատճառներ.

ա) Կրկնասեռություն՝ լծորդության պատմական փոփոխության և նույնացման հիմունքով. *մարել, խռովել, երկարել, խամրել* և ներգործական սեռի մի շարք այլ բայեր գրաբարում ունենին **ի** լծորդությամբ գուգահեռ չեզոք ձևերը՝ *մարիլ, խռովիլ, երկարիլ, խամրիլ* ևն: Վերջին ձևերի անհետացմամբ՝ բայերը նույնացել են, բայց սեռային տարբերությունը մնացել է, որը խոսքում դրսևորվում է, այսպես. «**Մարել**-1. Հանգցնել – «Իմ աչքերի մեջ այնքա՛ն կրակներ եմ **մարել** ես» (նբ): 2. Հանգչել, անհետանալ-«Կյանքս կանցնի, **կմարի**...» (չբ): **Երկարել**-1. Չգձգվել – «Զրույցը **երկարեց**» (չբ): 2. Մեկնել, պարզել – «Նա **երկարեց** ձեռքը, որ վերցնի իրեն մեկնված թղթապանակը» (նբ): Ի դեպ, նույն բայի **ի>ե** լծորդական փոփոխությամբ ձևավորված այս բայերը չպետք է շփոթել լծորդական տարբերություն ունեցող այն բայերի հետ, որոնք տարբեր բառեր են, ինչպես՝ **Օխել**-«**Օխեց** վերջին սիգարը» (նբ), **Օխալ**-«**Օխում էր** այրված շենքը» (չբ); **Երերել**-«Գրիգորը գլուխը **երերեց**» (նբ), **երերալ**-«Սեղանը **երերաց**» (չբ): Այս բայերը խիստ սակավաթիվ են, մի քանիսի այս կամ այն իմաստն էլ հնացել է: Տարբեր բայեր են. պատկանում են բայի կառուցվածքային տարբեր տիպերի: Եվ վերջապես, տարբեր բառեր են:

բ) Կրկնասեռություն՝ գործողության անցման լիակատար և մասնակի բնույթի կամ դրանցից մեկի կամ մյուսի ակտիվացման հիման վրա՝ «Արևը **բուրում** էր խունկ ու երգ» (նբ) / «Նշենին անուշ **բուրում** էր» (չբ); «**Սուլում** է բարձրաձայն» (չբ) / «**Սուլում** է ծանոթ մի եղանակ» (նբ); «Պայքարելու եմ, քանի դեռ **շնչում** եմ» (չբ) / «Դուրս եկա մաքուր օդ **շնչելու**» (նբ); «**Խանգարում** է մեր գործին» (չբ) / «**Խանգարում** է մեր հանգիստը» (նբ); «**Վնասել** է ծառերը» (նբ) / «**Վնասել** է գործերին» (չբ)¹⁶:

Դժվար չէ նկատել, սակայն, որ կրկնասեռության վերջին գործոնները կամ պատճառները ի վերջո դարձյալ հանգում են բառի իմաստային փոփոխություններին, որ երևում է ինչպես լծորդական տարբերակներում (բառիմաստները փակագծերում տրված են), այնպես էլ վերջին կետերում նշված բայերի՝ գործողութ

¹⁶ Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, էջ 706-716:

յունների ընդհանուր կամ մասնավոր բնույթների ակտիվացմամբ: Օրինակ՝ **Բուրեղ-1**. Հոտ արձակել, տարածել՝ «Մենյակը խունկ է բուրում» (նբ): 2. Տարածվել, հոտ գալ՝ «Ինչ-որ բան անուշ բուրում է» (չբ): **Շնչել-1**. Շնչառության գործողություն կատարել՝ «Հիվանդը քիչ առաջ ծանր և անհամաչափ էր շնչում, հիմա այլևս չի շնչում» (չբ): 2. Օդ ներս քաշել՝ «Քաղցր էր շնչել լեռնային օդը» (նբ):

Ժամանակակից հայերենում սովորական են չեզոք>ներգործական, կրավորական>չեզոք, ինչպես նաև ներգործական>չեզոք, չեզոք>կրավորական սեռային անցումները: Արդի հայերենին բնորոշ չէ կրավորականի ձևով ներգործական իմաստ արտահայտելը: Այդպիսի օրինակներ երբեմն հանդիպում են բարբառներում, և դրանցից մի քանիսը հազվադեպ ներթափանցում են նաև գրական լեզու: Այսպես, օրինակ՝ **տարվել** բառի բառարանային իմաստներից է «Ուրև է բան տանուլ տալ՝ կորցնել, տանուլ տալ (հատկապես փող թղթախաղի մեջ)», որի դիմաց բառարանում կա **չբ** նշումը, մինչդեռ հենց բառարանային այդ իմաստով **տարվել**-ը խոսքում գործածվում է ներգործական սեռի նշանակությամբ. «Նա թղթախաղում մեծ գումար է տարվել»: Նույնպիսի գործածություն ունի **վ** ածանցով **կրվել** բայը. «Նա կրվեց իր ողջ կարողությունը»: Այս բայերը փաստորեն կարող են գործադրվել երեք սեռերի նշանակությամբ: Ա. Աբրահամյանը նշում է բարբառներում կամ էլ «թյուրիմացությամբ» գրականության մեջ գործադրված նաև այլ օրինակներ (**ցրվեց** բարկությունը/ջուրը, **խոստովանվեց** իր սերը նն), որոնք արդի գրական հայերենին բնորոշ չեն: Լեզվաբանը սեռային նշանակության փոփոխության որոշ միտում է արձանագրում նաև **բաժանորդագրվել** բայի դեպքում, որը, լինելով չեզոք/կրավորական սեռի բայ, ըստ նրա, «հազվադեպորեն հանդիպում է նաև հայցական խնդրառությամբ». բերում է ժամանակի մամուլից քաղված մի օրինակ՝ «Քաղաքացիներ, ժամանակին **բաժանորդագրվեցեք թերթեր և ամսագրեր**»¹⁷: Այս կարծիքի ձևակերպումից անցել է կես դարից ավելի, սակայն բայի սեռային այդ նշանակությունը, ինչպես վկայում են գրական լեզվի փաստերը (մոտ 10/1-2-ի հարաբերությամբ), այդպես էլ չի հանրայնացվել և արդի գրական հայերենում ունի գերազանցապես սեռական-տրականով խնդրառություն, ինչպես՝ «բաժանորդագրվե՛ք յուրուրյան մեր **ալիքին**», «բաժանորդագրվել է **«Time» ամսագրին**», «բաժանորդագրվել **նորություններին և առաջարկներին**»: Բայց նաև՝ «Բայց ո՞վ է խանգարում բաժանորդագրվել, ասենք, «Հայկական ժամանակ»»:

Այսպիսով՝ կրկնասեռության դրսևորումների հետ չպետք է շփոթել՝ **ա) Գործողության ներքին խնդրառությունը**. չեզոք սեռի բայերը գործածվում են ներգործական սեռի նշանակությամբ. կոչվում է գործողության **ներքին խնդրառություն**. խնդիրն արտահայտվում է բայի արմատական մասով՝ *Օհ-ծաղ ծիծաղել: Լաց լացել: Պարը պարել: Կռիվը կռվել: ք) Չեզոք սեռի բայերի*

¹⁷ Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 657-660:

փոխաբերական գործածությունը, երբ դրանք առնում են ներգործական սեռի իմաստ՝ *Ձանգը գրնգում է (=հաղորդում է) օրվա գույժը: Ոռնաց (=հայտնեց) իր քաղցը: Սայլը ճռնչում էր (=երգում էր) մի երգ: Բառաչում (=երգում է) է իր սերը: Հառաչում է (=պատմում է) մոռացված մի պատմություն:* Սրանցում ներգործական սեռի նշանակությունը ժամանակավոր է՝ պայմանավորված բառի փոխաբերական գործածությամբ: **գ) Համանուն բառերի սեռային տարբեր իմաստները:** Օրինակ՝ **շրջել** «շրջագայել, ման գալ» և **շրջել** «շուռ տալ, փոխել, թերթել» բայերը տարբեր բառեր են՝ համանուններ. առաջինը չեզոք սեռի բայ է (**շրջել** քաղաքի փողոցներում), իսկ երկրորդը՝ ներգործական (**շրջել** պատմության էջը): Այս դեպքում խոսք չի կարող լինել կրկնասեռության մասին: **դ) Լծորդական տարբերություններով պայմանավորված սեռային տարբերությունները.** **թվել**-«**Թվեց** իր համախոհներին» (նբ) և **թվալ**-«**Դա** ինձ երազ **թվաց**» (չբ); **Ծփել**-«**Ձուն** պետք է լավ **ծփել**» (նբ) և **ծփալ**-«**Ծփում** է Սևանը» (չբ): Սրանք բառարանային տարբեր միավորներ են և հետևաբար չեն կարող համարվել միևնույն բայի սեռային տարբերակներ՝ կրկնասեռ բայեր¹⁸:

Ամփոփում: Բայական համակարգի՝ տեղաշարժերով ամենից հարուստ ենթահամակարգերից մեկը բայասեռի քերականական կարգն է: Լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում այն հաճախ է ենթարկվում ձևաիմաստային փոփոխությունների՝ պայմանավորված ներլեզվական և արտալեզվական մի շարք գործոններով՝ բայի բառական իմաստի փոփոխություն, բայի կիրառական յուրահատկություններ, հաղորդակցական էներգիայի տնտեսում, լեզվի տարբերակային ձևերի և օտար լեզուների ազդեցություն, խոսակցական լեզվից փոխանցվող սխալակազմություններ ևն: Հենց այդ գործոններն էլ պայմանավորում են սեռային տեղաշարժերի բնույթն ու ուղղվածությունը (չեզոք>ներգործական, կրավորական>չեզոք, հազվադեպ՝ ներգործական>չեզոք) և դրանց հետ անմիջականորեն առնչվող կրկնասեռության դրսևորման տեսակները՝ **իմաստային կրկնասեռություն, գործառական կրկնասեռություն, խնդրառական կրկնասեռություն:** Ե՛վ նշված գործոնները, և՛ կրկնասեռության նշված երեք տեսակները հանգամանորեն քննվում են հոդվածում:

ЮРИЙ АВETИCЯH – Семантико-грамматические основы двузалоговости. – В армянском языкознании часто затрагивалась проблема залоговых сдвигов и двузалоговости в системе глагольной части речи. Были рассмотрены и обсуждены проблемы исторического развития этого явления, предприняты попытки классифицировать направления его формирования и развития, часто расширяя или сужая содержание и возможности формирования этого понятия. По этому вопросу действительно была создана

¹⁸ Սեռային տեղաշարժերի և հատկապես կրկնասեռության հետ առնչվող շատ իրողություններ բացատրվում և նկարագրվում են դրանց տարժամանակյա քննությամբ: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս **Հ. Զաքյան**, Արդի հայերենի կրկնասեռ բայերը, Եր., 2019:

богатая научная литература. Однако все еще существуют разногласия не только по уже часто обсуждаемым вопросам, но и по различным проявлениям подкатегорий грамматической категории глагольного залога, их взаимосвязи, об особенностях выражения двузалоговости на морфологическом и синтаксическом уровнях и т. д. Данная статья посвящена основам формирования залоговых сдвигов и двузалоговости. Вопрос исследуется с точки зрения синхронического анализа и частично - в диахроническом аспекте.

Одной из наиболее богатых подсистем глагольной системы является грамматическая категория залога глагола. В ходе исторического развития языка он часто претерпевает формосмысловые изменения, вызванные рядом внутриязыковых и внеязыковых факторов: это изменение лексического значения глагола, особенности употребления глагола, влияние вариативных форм языка и иностранных языков, экономией коммуникативной энергии, неправильными конструкциями, передаваемыми из разговорной речи и т. д. Именно эти факторы или основы определяют характер и направленность залоговых сдвигов (нейтральный>действительный, пассивный >нейтральный, редко - действительный>нейтральный) и непосредственно связанные с ними типы проявления двузалоговости: семантическая двузалоговость, функциональная двузалоговость, двузалоговость грамматического управления. Как упомянутые основы, так и упомянутые три типа двузалоговости подробно рассматриваются в этой статье. Особое внимание уделяется уточнению границ понятия двузалоговости, и выделяются те проявления отношения подкатегорий (внутреннее грамматическое управление действия, уникальное метафорическое использование слова, омонимия и т. д.), которые соприкасаются, но не отождествляются или не должны отождествляться с двузалоговостью.

Ключевые слова: залоговые сдвиги, двузалоговость, смысл слова, двузалоговость семантического сдвига, двузалоговость грамматического управления, функциональная двузалоговость, внутреннее грамматическое управление действия, метафора, омонимия, смена спряжения

YURI AVETISYAN – *Semantic and Grammatical Foundations of Double-Voicing.* – In Armenian linguistics, the problem of voice shifts and double-voicing in the verb system has often been touched upon. The problems of the historical development of this phenomenon were considered and discussed, attempts were made to classify the directions of its formation and development, often expanding or narrowing the content and possibilities of the formation of this concept. A rich scientific literature has indeed been created on this issue. However, there are still disagreements not only on the issues already frequently discussed, but also on various manifestations of the subcategories of the grammatical category of the verbal voice, its interrelation, on the features of the expression of double-voicing at morphological and syntactic levels, etc. This article is devoted to the basics of the formation of voice shifts and double-voicing. The issue is investigated from the point of view of synchronic analysis and partially from the diachronic aspect.

One of the richest subsystems of the verb system is the grammatical category of the verb voice. In the course of the historical development of a language, it often undergoes formative changes caused by a number of intra-linguistic and extra-linguistic factors: a lexical meaning change of

the verb, the peculiarities of the verb using, the influence of variable language versions and foreign languages, the economy of communicative energy, incorrect constructions transmitted from spoken speech, etc. It is these factors or foundations that determine the nature and direction of the voice shifts (neutral > active, passive > neutral, and rarely, active > neutral) and the types of manifestation of double-voicing directly related to them: semantic doubleness, functional doubleness, doubleness of grammatical government. Both the mentioned fundamentals and the mentioned three types of double-voicing are discussed in detail in this article. Special attention is paid to clarifying the boundaries of the concept of double-voicing, and those manifestations of the relationship of subcategories (internal grammatical government of action, unique metaphorical use of a word, homonymy, etc.) that touch, but are not identified or should not be identified with double-voicing are highlighted.

Key words: *voice shifts, double-voicing, word meaning, double-voicing of semantic shift, double-voicing of grammatical government, functional double-voicing, internal grammatical government of action, metaphor, homonymy, conjugation change*